

İşâri Tefsirlerde Hz. İsmâil'in Kurban Edilme Meselesi

Enver Bayram*

Öz

İleri yaşına rağmen çocuk sahibi olamayan Hz. İbrahim önce Hz. İsmâil, ardından da Hz. İshak ile müjdelenmiştir. Onun her iki çocuğu da Kur'an'da peygamberler arasında zikredilmiştir. Kur'an, Hz. İsmâil'in sabrına, teslimiyetine ve güzel ahlakına da dikkatleri çekmiştir. Zira Hz. İbrahim rüyasında oğlu Hz. İsmâil'i boğazladığını görmüştü. Bunun Allah'tan bir vahiy olduğunu bilen Hz. İbrahim bu durumu oğlu İsmâil'e anlatmıştır. O da hiç tereddüt etmeden büyük bir sabır ve teslimiyet içinde "emir olunanı yap" demiştir. Böylece Hz. İbrahim onu kurban etmek üzere yere yatırıp gözlerini bağlamıştır. Ancak İsmâil'in boynuna dayanan bıçak onu kesmemiştir. Allah, onlara gökten bir hayvan kurbanı göndermiştir.

Hz. İsmâil'in, Hz. İbrahim tarafından kurban edilme hadisesi işâri tefsirlerce de ele alınıp yorumlanmıştır. Bu hususta onlar, kurban edilme hadisesini teslimiyet ve imtihan bağlamında ele almışlardır. Onlara göre Hz. İsmâil dünyaya geldikten sonra Hz. İbrahim'in kalbinde ona karşı fitrî bir sevgi oluşmuştur. Bu sevgi birbiri ile dost olan Allah ve Hz. İbrahim'in arasına girmiştir. Bu nedenle Allah, oğlunu kurban etmesini isteyerek Hz. İbrahim'i imtihan etmek istemiştir. Bununla Allah Hz. İbrahim'den kalbini Allah'tan başka şeylerden temizlemesini ve iki dostun arasına hiçbir kimsenin girmemesini istemiştir. Böylece Hz. İbrahim emre itaat etmiş ve oğlunu kurban etmeye karar vererek Allah ile kendi arasına hiçbir kimsenin giremeyeceğini göstermiştir. Sonuçta o ve oğlu İsmâil sabır ve teslimiyetleriyle imtihanı kazananlardan olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hz. İbrahim, Hz. İsmâil, İşârî tefsir, Kıssa.

The Issue of the Sacrificed of the Prophet Ismâil in Ishari Tafsirs

Abstract

The Prophet Abraham, who could not have a child despite his advanced age, was first heralded with Ismail and then Ishaq. Both of his children are mentioned among the prophets in the Qur'an. The Qur'an also drew attention to Ismail's patience, surrender, and good morals. Because Prophet Abraham had seen in his dream that he had cut his son Ismail. Knowing that this is a revelation from Allah, Prophet Abraham explained this to his son Ismail. He said "do what is ordered" with great patience and surrender without hesitation. So Prophet Abraham laid him down to blindfold him and blindfolded him. However, the knife that rested on Ismail's neck did not cut it. Allah sent an animal victim from the sky to them.

The incident of Ismail's sacrifice by Prophet Ibrahim was also handled and interpreted by the Isharî tafsir. In this regard, they dealt with the incident of sacrifice in the context of surrender and trial. According to them, after Ismail was born, an innate love was formed in the heart of Prophet Abraham. This love has come between Allah and Prophet Abraham, who are friends with each other. Therefore, Allah wanted to test Prophet Abraham by asking him to sacrifice his son. With this, Allah asked Prophet Abraham to clean

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, enbayram58@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7624-4528>.

Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Gönderim Tarihi: 13 Mart 2020. **Kabul Tarihi:** 21 Nisan 2020. **Yayın Tarihi:** 30 Nisan 2020.

Makale Tipi: Araştırma Makalesi.

DOI Numarası: 10.31121/tader.703240.

ATIF: Bayram, Enver, "İşârî Tefsirlerde Hz. İsmâil'in Kurban Edilme Meselesi" Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER) 4 / 1 (Nisan 2020): 117-128.

his heart from things other than Allah and that no one should enter between the two friends. Thus, Prophet Abraham obeyed the order and decided to sacrifice his son and showed that no one could enter between Allah and himself. After all, he and his son Ismail were among those who won the test with their patience and surrender.

Keywords: Tafsir, The Prophet Abraham, The Prophet Ismail, Ishari Tafsir, Parable.

Giriş

Hız. İbrahim'in, oğlu Hız. İsmâil'i kurban etmesinin hem zahirî hem işâri yönünün varlığı şikârdır. Hadisenin işâri yönü, üzerinde düşünülmesi gereken hususlardan biridir. Bu nedenle işâri tefsir telif eden müfessirler bu hususu eserlerinde etraflica ele alıp meseleyi farklı bir bakış açısıyla anlamışlardır ve bu hususta daha çok işâri yorumlarda bulunmuşlardır.

Hız. İsmâil, ülül'l-azm peygamberlerden Hız. İbrahim'in oğludur. Annesi Hız. Hâcer'dir. Kendisi de babası gibi bir peygamberdir. İsmâil kelimesinin aslının İşmavil, İsmâin, Yişmâ'el gibi farklı kelimelerden türediği ve söz konusu kelimenin anlamının "Allah'a itaatkâr", "Tanrı işitir" anlamlarına geldiği nakledilmektedir.¹

Tevrat'a göre Hız. İsmâil, Hız. İbrâhim'in Hız. Hâcer'den ilk ve tek çocuğudur.² Hız. İsmâil, Hız. İbrahim seksen altı yaşında iken dünyaya gelmiş ve Hız. İbrahim onu kendi mirasçısı olarak görmüştür. Allah, Hız. İsmâil'i mübarek kılmış ve neslini çoğaltmıştır. Yine onun on iki beyin babası olacağını ve ondan büyük bir millet meydana geleceğini müjdelemiştir. Ancak ahdini İshak'la devam ettireceğini de haber vermiştir.³

Hız. Hâcer, Hız. Sâre'nin isteği ve Allah'ın emri üzerine oğluyla beraber evden ayrılmıştır. Hız. Hâcer önce Beerşeba, ardından Paran (Fârân) çölüne gitmiştir. Annesi oğlunu burada evlendirmiş ve onun bu evlilikten on iki oğlu, bir de kızı dünyaya gelmiştir. Babasını vefatı üzerine Filistin'e giden Hız. İsmâil, kardeşi Hız. İshak'la beraber babasını defnetmiş ve orada on iki oğlu on iki kabilenin beyi olmuştur.⁴

Kur'an'a göre Hız. İsmâil, babası İbrâhim'in yaşlılık döneminde ve bir duası sonucunda dünyaya gelmiştir (İbrâhim 14/39; es-Sâffât 37/100-101). Yaşı küçük olmasına rağmen annesiyle beraber Beytülharam'ın yanına bırakılmıştır (İbrâhim 14/37). Daha sonra babasıyla beraber hem beytin temellerini yükseltmiş (el-Bakara 2/127) hem de orayı temiz tutmakla sorumlu kılınmıştır (el-Bakara 2/125). Bundan sonra kendisine peygamberlik verilmiş ve vahye muhatap olmuştur (el-Bakara

¹ Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, "İsmâil", el-Kâmûsü'l-muhît (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 2005), 1: 1016; Ömer Faruk Harman, "İsmâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 23: 76; A. J. Wensinck, "İsmâil", *IA* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 5/2: 1110.

² Tekvîn, 16/1-16 (Kutsal Kitap, "Eski Antlaşma", erişim: 5 Şubat 2020, <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=4>).

³ Tekvîn, 17/9-21. Geniş bilgi için bk. Harman, "İsmâil", 23: 76-80.

⁴ Tekvîn, 21/8-21; Tekvîn, 25/9-17. Geniş bilgi için bk. Harman, "İsmâil", 23: 76-80; Şaban Kuzgun, "Hâcer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14: 431-433.

2/136; Âl-i İmrân 3/84; en-Nisâ 4/163). Ayrıca Hz. İsmâil Kur'an'da uslu çocuk (es-Sâffât 37/101), sözüne sadık (Meryem 19/54), namazı ve zekâtı emreden (Meryem 19/55), teslim olan (es-Sâffât 37/103), hoşnut olunan (Meryem 19/55), sabreden (es-Sâffât 37/102), resul ve nebî (Meryem 19/54) gibi niteliklerle de anılmıştır.⁵ Ayrıca onun Allah yolunda kurban edilmesi istenmiştir (es-Sâffât 37/102-105). Çalışmamızda diğer ayetlerde geçen kurban ibadetinin işâri boyutundan ziyade Hz. İsmâil'in kurban edilmesi ve bu hususta ön plana çıkan işâri yorumlar üzerinde durulacaktır.

1. Hz. İsmâil'in Kurban Edilmesi

Kurban; yaklaşmak, yakın olmak ve yakınlık anlamındaki “kurb” sözcüğünden türemiş olup, “Allah'a yaklaşma vesilesi yapılan şeye” denir.⁶ Yine, “Kurban Bayramı'nda kurban kesim günlerinde Allah'ın rızasını ve sevap kazanmak amacıyla kesilen hayvana denir.”⁷ Kur'an'da “kurb” kelimesinin dışında “zibh” (es-Sâffât 37/107), “büdn” (el-Hac 22/37), “behîme” (el-Hac 22/28), “hedy” (el-Maide 5/2-97) kelimeleri de kurban anlamında kullanılmaktadır.

Kurban, insanı Allah'a yaklaştıran, onun teslimiyet ve samimiyetini sınavan önemli bir ibadettir. Bu durum ayette ŝöyle ifade edilmektedir: “Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaŝır. Ancak sizden O'na yalnız takva ulaŝır.” (Hac 22/37). Bu nedenle Allah, Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil'in teslimiyet ve samimiyetini imtihan etmek için Hz. İbrahim'den oğlu İsmâil'i kurban etmesini istemiştir.

Hz. İsmâil'in kurban edilmesinin işâri yönüne dikkat çekmeden önce zahiri yönüne değinmek yerinde olacaktır. Bu meyanda değinmek istediğimiz öncelikli husus Hz. İbrahim'in hangi oğlunu kurban ettiğii meselesidir. Zira bu husus İslamî kaynaklarda tartıŝılan meselelerden biridir. Öyle ki Kur'an'da Hz. İbrahim'in hangi oğlunu kurban etmek istediğii belirtilmemektedir. Ancak konuyla ilgili kıssaya yer verildiğii görölmektedir. Bu hususta Kur'an'da yer alan ayetler ŝöyledir: “Rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver!” Bunun üzerine kendisine akıllı ve edepli bir erkek çocuğii olacağınii müjdeledik. Çocuk, babasıyla beraber iş güç tutacak yaşa gelince babası ona, “Yavrucuğum” dedi, “Rüyamda seni kurban ettiğimii gördüm; düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin?” Dedi ki: “Babacığım! Sana buyurulanı yap; inŝallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın. Her ikisi de (ilâhî buyruğaa) teslim olunca ve babası onu yüzüstü yatırınca, “Ey İbrâhîm!” diye ona seslendik; “Tamam, rüyamı gerçekteŝtirmiş oldun.” İşte iyileri biz böyle ödüllendiririz. Bu, kesinlikle apaçık bir

⁵ Harman, “İsmâil”, 23: 77; Wensinck, “İsmâil”, 5/2: 1110.

⁶ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, “grb”, *Kitabü'l ayn*, thk. Mehdi Mahzumî - İbrahim es-Samarâi (b.y.: y.y., ts.), 5: 152; Ragîb İsfehani, “grb”, *Müfredât*, trc. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 1193-1194.

⁷ Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî, *el-İhtiyar* (Dımeşk: Daru'r-risaleti'l-âlemiyye, 2009), 4: 252.

imtihandı. Biz, (oğlunun canına) bedel olarak ona iri bir kurbanlık verdik” (es-Sâffât 37/100-107). Görüldüğü gibi kurbanlığın kim olduğuna dair ayetlerde açık bir isim zikredilmemektedir.

Kur'an'da Hz. İsmâil'in adının kurbanlık olarak geçmemesi; diğer yandan Tevrat'ta kurbanlığın Hz. İshak olarak kabul edilmesi⁸ Müslümanlar arasında kurbanlığın kim olduğu tartışmasını başlatmıştır. Bir kısmına göre kurbanlık Hz. İsmâil iken, bir kısmına göre ise Hz. İshak'tır.⁹ Müfessir Taberî Hz. İbrahim'in kurban etmek istediğı oğlunun Hz. İshak olduğu görüşündedir. Zira ona göre Kur'an'da Hz. İbrahim için müjdelenen çocuk Hz. İshak'tır. Buna da “O esnada hanımı ayakta idi ve (bu sözleri duyunca) güldü. Ona da İshak'ı, İshak'ın ardından da Ya'kub'u müjdeledik” (Hud 11/71) ayetini delil olarak sunmaktadır. Dolayısıyla Taberî'ye göre Saffât suresinin kurban olayı ile alakalı kısmından önce anlatılan¹⁰ ve Hz. İbrahim'e müjdelenen halim selim evlat Hz. İshak'tır.¹¹ Müfessir İbn Kesîr'e göre ise Hz. İshak'ın kurbanlık kabul edilmesi kitâb ehlinin bilginlerinden delilsiz olarak alınıp kabul edilmiş israiliyata ait bir bilgidir.¹²

İkinci görüşe göre ise Hz. İbrahim'in kurban etmek istediğı çocuk Hz. İsmâil'dir. Bunlara göre Saffât suresinin yüz on ikinci ayetinde Allah, Hz. İbrahim'e Hz. İshak'ı ayrıca müjdelediğini haber vermektedir. Hâlbuki söz konusu ayetten önceki ayetlerde kurban edilmek istenen çocuğun kıssası anlatılıp bitirilmiştir. Tekrardan aynı çocuğun Hz. İbrahim'e müjdelendiğı söylenemez. Bununla beraber Hz. İshak'ın müjdelenmesi akabinde oğlu Hz. Yakub da müjdelenmiştir. Allah'ın, Hz. İbrahim'e ilerde evlat sahibi olacağını haber verdiği oğlunu yani Hz. İshak'ı kurban etmesini emretmesi mümkün değildir. Bu da göstermektedir ki Hz. İbrahim'e müjdelenen ve kurban edilmesi

⁸ Tekvîn, 22/1-19.

⁹ Abdullah İbn Mes'ûd, Hz. Ömer, İkrime el-Berberî, Alkame b. Vakkâs, Kâ'b el-Ahbâr, İbn Cerîr et-Taberî ve Süyûtî Hz. İshak'ın; Ebü't-Tufeyl, Saîd b. Müseyyeb, Kelbî, İbn Kesîr gibi isimle de Hz. İsmâil'in kurban edilmek istendiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında Hz. Ali, İbn Abbas, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Süddî ve Katâde b. Diâme gibi isimlerden de her iki görüşü destekler mahiyette rivayetler nakledilmiştir. Geniş bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr (b.y.: Müessesetü'r-risale, 2000), 21: 72; Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, 2. Baskı (b.y.; Dâru tayyibe, 1999), 7: 27. Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Tefsîr-i Kebîr* (Beyrut: Dâru İhyai't-türasi'l-arabiyyi, 1420h), 26: 347.

¹⁰ es-Saffât 37/101.

¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21: 72; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, 7: 27.

¹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, 7: 27.

istenen çocuk Hz. İsmâil'dir.¹³ Ayrıca Hz. İsmâil, Kur'an'da ismi daima Hz. İşhak'ın önünde zikredilmiştir.¹⁴ Bu da yaşı daha büyük olanın ve dolayısıyla Hz. İbrahim'in kurban etmek istediği çocuğun Hz. İsmâil olduğunu göstermektedir.¹⁵ Yine Hz. Peygamber'in "Ben, iki kurbanlığın oğluyum"¹⁶sözü de kurbanlığın Hz. İsmâil olduğuna bir delildir. Bu kurbanlıklardan biri Hz. İsmâil, diğeri de Hz. Peygamber'in babası Abdullah'tır.¹⁷ Bu deliller çerçevesinde bizim de kanaatimize göre Hz. İbrahim'in rüyasında görüp kurban etmek istediği çocuğu Hz. İsmâil'dir.

İslamî kaynaklara göre Hz. İsmâil koşup oynayacak yaşa geldiğinde Hz. İbrahim onu kurban etme emrini alır. Bu emri gerçekleştirmek üzere Hz. İbrahim odun kesme bahanesiyle onu bir dağa götürmeye karar verir. şeytan, yolda giderken onları kandırmaya çalışır, ancak bunda başarılı olamaz. Sebir dağına ulaştıklarında Hz. İbrâhim oğlu İsmâil'e gerçeği açıklar. Hz. İsmâil de babasından Allah'ın kendisine emrettiği şeyi yerine getirmesini, yani kendini boğazlamasını ister. Bunun üzerine Hz. İbrahim onu kesmeye başlar, ancak bıçak kesmez. Onların teslimiyetleri sonrasında Allah onlara kurban etmeleri için bir koç göndererek onların zorlu imtihanını sona erdirir.¹⁸

Bu hususta son olarak şunu da ifade etmek gerekirse Hz. İsmâil'in kurban edilmek istenmesinde Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil'in teslimiyet, sabır ve samimiyetlerinin ölçülmesi yanında o dönemde yaygın olan insanı kurban etme alışkanlığını yok etmek, ortadan kaldırmak amacı da güdülmüştür. Aynı şekilde Hz. Musa zamanında ineğe tapan İsrail oğullarından bir inek kesmeleri istenmişti. Böylece Allah, o dönemde yaygın olan insanı kurban etme alışkanlığını kaldırmış, onun yerine bir hayvan kurban etmeyi emretmiştir.¹⁹

2. Hz. İsmâil'in Kurban Edilmesinin İşârî Yönü

Hz. İsmâil'in kurban edilmesi işârî tefsirlerde kendine yer bulan konular arasında yer almaktadır. Hz. İbrahim'in oğlu ile imtihanının anlatıldığı bu ayetlerin işârî yorumu, kurban-teslimiyet bağlamında ele alınmaktadır.²⁰ Bu hususta işârî tefsirin ilk temsilcilerinden biri olan Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896), "Biz, (oğlunun canına) bedel olarak ona iri bir kurbanlık verdik." (es-Saffât

¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21: 72; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-aşm*, 7: 27.

¹⁴ Mesela bk. el-Bakara 2/133, 136; en-Nisa 4/163; İbrahim 14/39.

¹⁵ Necdet Ünal, "Kur'an'ı Kerim'e Göre Hz. İbrahim'in Kurban Etmek İstedeiği Oğlu Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 50 (2017), 971.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiye, 1990), 2/609 (No. 4048).

¹⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 26: 347.

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Târih-i taberî* (Beyrut: Dâru't-türâsi, 1387h.), 1: 277; Ebü'l Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Kıssasü'l-enbiyâ*, thk. Mustafa Abdulvâhid (Kahire: Matbuatü dâru't-te'lif, 1968), 1: 210-212.

¹⁹ Ömer Faruk Harman, "Hz. İbrahim, Hz. İsmâil ve Kurban", *Hız. İbrahim sempozyumu bildirieleri*, ed. Ali Bakkal (şanlurfa: şurkav Yayınları, 2007), 149-158.

²⁰ İdris Türk, "Tasavvufi Açıdan Kurban", *Hikmet Yurdu* 8/14 (2014), 54.

37/107) ayetinin tefsirinde beşerî tabiatının bir gereği olarak Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmâil'i sevmesi sonucu Allah'ın Hz. İbrahim'e Hz. İsmâil'i kurban etme emrini verdiğini belirtmektedir. Bundan maksadın ise Hz. İbrahim'in sırrını²¹ Allah dışındaki bütün sevgilerden temizlemek olduğunu ifade etmektedir. Onun, oğlu İsmâil'i kurban etme girişimiyle de Allah'ın rızasının kısa sürede Hz. İbrahim'e ulaştırdığını ve Hz. İsmâil'in kurban edilmekten alıkonulduğunu beyan etmektedir.²² Görüldüğü gibi Tüsterî, kalbi Allah dışındaki şeylerden temizlemekle kulun Allah'ın rızasına ulaşacağına ve sıkıntılarından kurtulacağına değinmektedir.

İşârî tefsirin önemli temsilcilerinden biri olan Ebû Abdırrahman es-Sülemî (ö. 412/1021) "Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi." (es-Saffât 37/102) ayetinin tefsirinde kurbanın, kulu Allah'a yaklaştıran şey olduğunu belirttikten sonra "kurb"²³ ile "tekarrüb"²⁴ farklı olduğunu; kurbun Ârifler için, tekarrübün Âbidler için olduğunu alimlerden nakletmektedir. O, Hz. İbrahim'in Hz. İsmâil'i rüyasında kurban ettiğini görmesiyle zor bir imtihana tâbi tutulduğunu, ancak onun sabır ve teslimiyetiyle bundan kurtulduğunu ifade etmektedir.²⁵ Ona göre ne zaman ki Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil nefislerinin kaygı ve endişelerinden kurtulup Allah'ın kendileri için seçtiği şeye rıza göstermişler, işte o zaman ikisi de itaatteki muhabbetin güzelliğini bilip anlamışlardır.²⁶ Sülemî, Allah'ın Hz. İbrahim'e oğlu Hz. İsmâil'i kesme emrinin hikmetini fitrî olarak Hz. İbrahim'de var olan evlat sevgisinin Allah sevgisinin önüne geçmemesi olarak açıklamaktadır. Baba ve oğlun emre âsi olmadıklarını ve böylece Allah'ın Hz. İbrahim'e, Hz. İsmâil yerine bir kurbanlık gönderdiğini belirtmektedir.²⁷

Kuşeyrî (ö. 465/1072), Letâifu'l-İşârât adlı tefsirinde Hz. İsmâil'in kurban edilme hadisesinin işârî yönünü ele alan müfessirlerden biridir. O, Saffât suresinin 102. ayetinin tefsirinde geçen "Çocuk, kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince" ifadesini kalbi, çocuğa alıştırmanın vaktine işâret ettiğini bildirmektedir. Zira Hz. İbrahim, terviye gecesi rüyasında oğlu İsmâil'i boğazladığını görmüştür. Sonra ertesi gece de aynı rüyayı görmüş ve o güne arefe günü denilmiştir. Ayrıca o, Hz.

²¹ Tasavvufta "Sır" kelimesi "sadece Allah'ın bildiği ya da az sayıda insan tarafından bilinen özel bilgi" ve "ruhun bir idrak mertebesi" şeklinde iki anlamda kullanılmaktadır." Geniş bilgi için bk. Necdet Tosun, "Sır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2009), 37: 115.

²² Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-a'zîm*, thk. Taha Sa'd – Sa'd Muhammed Ali (Kahire: Dâru'l-haram li't-türâs, 2004), 229.

²³ Kurb kelimesi, "Hakk'a yakın olma anlamında bir tasavvuf terimidir." Geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, "Kurb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 432.

²⁴ Tekarrüb kelimesi, "Yüce Allah'ın kula yakın olması anlamında kullanılır. Geniş bilgi için bk. İsfehani, "Krb", Müfredât, 1194.

²⁵ Ebû Abdırrahmân Abdullâh b. Habîb b. Rubeyyia Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmran, 2 Cilt (Beyrut: Dâru kütübî'l-ilmîyye, 2001), 2: 179.

²⁶ Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr*, 2: 181.

²⁷ Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr*, 2: 181.

İbrahim'in bu rüyayı üç kez gördüğünü ifade ettikten sonra Hz. İsmâil'in bu sırada on üç yaşında olduğuna vurgu yapmaktadır.²⁸

Kuşeyrî, "Yavrucuğum" dedi, "Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm; düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin?" (Saffât 37/102) ayetinin tefsirinde Hz. İsmâil'in, babasından kendini boğazlama hususunda elini çabuk tutmasını istediğini belirtmektedir. Zira Hz. İsmâil'in kalbi, Allah'ın emrini yerine getirmek isteyen Hz. İbrahim'in boğazlama fiilinden dolayı rahattır. Öyle ki Hz. İsmâil, babası Hz. İbrahim'e adeta şunu demek istemiştir: "Sen Allah'ın dostu olduğun halde uyuyorsun. Bilmiyor musun ki dost dostu bırakıp uyuduğu zaman, oğlunu boğazlaması emredilir. Babacığım senin uykuyla ne işin var."²⁹ Dolayısıyla Kuşeyrî kulun gaflete dalmadan her an Allah ile beraber olmasına dikkat çekmektedir.

Hz. İbrahim'in Hz. İsmâil'i boğazlamasının amacını Allah dışındaki bütün sevgilerin onun kalbinden çıkması olarak açıklayan Kuşeyrî, boğazlama esnasında Hz. İbrahim'in sıkıntı ve acısının Hz. İsmâil'in sıkıntı ve acısından daha fazla olduğunu da dile getirmektedir. Çünkü Hz. İbrahim kendi oğlunu kendi elleriyle boğazlıyor ve ondan sonra da bu acıyla yaşamak durumunda kalıyordu.³⁰ Görüldüğü gibi Kuşeyrî, kulun Allah'tan başka her şeyi kalbinden atmasının ve gerçek anlamda ona yönelmesinin önemine vurgu yapmaktadır.

Rûzbihân-ı Baklî (ö. 606/1209) ise Allah'ın, Hz. İbrahim'den oğlu Hz. İsmâil'i kurban etmesini istemesini Hz. İbrahim'in bir imtihanı olarak değerlendirmektedir. Ancak ona göre bu imtihan görünmeyen yönüyle değil de sadece görünürde bir imtihan ve sıkıntıdır. Zira bundan amaçlanan şey manevî derecelere ulaşmak ve hakikat sınırlarına ermektir. Bu ise Allah' a olan yakınlığı artıran büyük bir değerdir.³¹ Yine o, bu imtihanın iki dost arasına hiçbir kimsenin girmemesi için vuku bulduğuna da değinmektedir. Öyle ki Hz. İbrahim kalbini yokladığında evlat sevgisinin kalbinde büyük bir yer edindiğini müşahede etmişti. Ne zamanki o, rüyasını gerçekleştirmek üzere oğlunu kesmeye karar verdiğinde Hak'kın cemalini temaşa etme lezzetini elde etmiş ve imtihanın getirmiş olduğu sıkıntılardan kurtulmuştur. Böylece Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil'in emre boyun eğip teslim olduklarında Hz. İbrahim Kalbindeki oğul sevgisini, Hz. İsmâil de kalbindeki hayat sevgisini çıkarmıştır.³²Böylece onlar tâbi tutuldukları imtihanı kazanıp Allah'a yaklaştırılanlardan olmuşlardır.

²⁸ Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî, 3. Baskı (Mısır: el-Hey'eti'l- mısriyyeti li'l-kitâb, ts), 3: 238.

²⁹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3: 239.

³⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3: 239.

³¹ Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiku'l-Kur'an*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2008), 3: 181.

³² Baklî, *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiku'l-Kur'an*, 3: 178-179.

Baklî, “Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik.” (es-Sâffât 37/107) ayetinin tefsirinde kurbanın büyük olarak nitelendirilmesindeki inceliğe dikkatleri çekmektedir. Ona göre sadık âşık, ma’suku için her zaman nefsinı feda etmeye hazırdır. Ancak ma’suk da aşkında sadık ise o zaman nefsinı kendi âşığı uğrunda feda etmeye hazırdır.³³ Böylece Hz. İbrahim Allah sevgisinden oğlunu feda etmede bir tereddüt göstermemiş; Allah da buna karşılık oğlunu kurtararak ona büyük bir kurban vermiştir.

Ebü'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221), Hz. İbrahim'in ateşe atılmasıyla ilgili işârî/tasavvufî yoruma yer veren müfessirlerden biridir. O, Te'vilâtu'n-necmiyye adlı tefsirinde³⁴ إشارة أخرى, إشارة إلى, یشیر إلى gibi ifadelerle işârî/tasavvufî tefsire ait yorumlarını aktarmaktadır. Bu sadette o, “Rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver!” Bunun üzerine kendisine akıllı ve edepli bir erkek çocuğu olacağını müjdeledik.” (es-Sâffât 37/100-101) ayetlerinin tefsirinde “akıllı ve edepli bir erkek çocuğu” ifadesini kalb-i selîm olarak yorumlamaktadır. O, görüşünün doğruluğuna da “Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur; bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir.”³⁵ hadisini delil getirmektedir.

Necmüddîn-i Kübrâ, “Yavrucuğum” dedi, “Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm; düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin?” (es-Sâffât 37/102) ayetinin tefsirinde insanın tabiatına ve aklına uygun gelen şeylerden ziyade Allah'ın emrine ve dilemesine kulak vermesi gerektiğine işaret edildiğini ve Hz. İbrahim ile Hz. İsmâil'in sorgulamaksızın bu emri yerine getirdiklerini belirtmektedir. Böylece onlar bu emri yerine getirmekle hem ubudiyetin edeplerini gözetmeye hem de rububiyetin hakkını korumaya özen göstermişlerdir.³⁶

Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335), Hz. İsmâil'in kurban edilme sürecini ve bundan vazgeçilmesini işârî/tasavvufî tarzda ele alan bir diğer sûfî müfessirdir. Bu doğrultuda o, “Bunun üzerine kendisine akıllı ve edepli bir erkek çocuğu olacağını müjdeledik.” (es-Saffât 37/107) ayetinin tefsirinde Hz İbrahim'e verilen oğlu, kalp veledi olarak yorumlamaktadır. Yine o, “Çocuk, babasıyla beraber iş güç tutacak yaşa gelince babası ona, “Yavrucuğum” dedi, “Rüyamda seni kurban ettiğimi

³³ Baklî, *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'an*, 3: 180.

³⁴ Eserin adı Aynu'l-hayat veya et-Te'vilâtu'n-necmiyye olarak zikredilir. Bu eserin Necmeddin-i Kübrâ'nın mı yoksa Necmeddin-i Dâye'nin mi olduğuna dair görüş ayrılığı vardır. Ancak Süleyman Ateş bu eserin Necmeddin-i Dâye'ye ait olduğunu kabul eder. Elimizdeki matbu eserde müellif kısmında yazarın adı Necmeddin-i Kübrâ olarak yazılmasından dolayı biz eseri ona nispet edeceğiz. Geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1974), 140-141.

³⁵ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahib-i Buhârî*. 2. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İmân”, 39; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahib-i Müslim*, 2. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Müsâkât”, 107, 108.

³⁶ Ebü'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ, *et-Te'vilâtu'n-necmiyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009), 5: 168-169.

gördüm; düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin?” Dedi ki: “Babacığım! Sana buyurulanı yap; inŖallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın.” (es-Saffât 37/107) ayetinin tefsirinde Hz. İsmâil'in nefsinin Hak'da fena³⁷ ile boğazlandığını ve daha sonra Allah'ın Hz. İsmâil'e verdikle-riyle kalbinin kurtuluŖa erdiğini belirtmektedir.³⁸ Görüldüğü gibi KâŖânî Hz. İbrahim'e müjdelenen oğlanı kalp olarak yorumlamakta ve Hz. İsmâil'in nefsinin boğazlanmasıyla da gerçek kurtuluŖa ulaŖıldığını beyan etmektedir.

Ayetleri işârî olarak tefsir eden müfessirlerden biri de Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî (ö. 920/1514) dir. O, “Çocuk, babasıyla beraber iş güc tutacak yaşa gelince babası ona, “Yavrucuğum” dedi, “Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm” (es-Saffât 37/102) ayetinin tefsirinde Hz. İbrahim'in Hz. İsmâil'e olan sevgisinin Allah ile arasında var olan dostluğa ters düŖtüğünü; bu nedenle de Allah'ın, oğlu Hz. İsmâil'i kurban etmesini rüyasında kendisine emrettiğini bildirmektedir. Neticede Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil'in teslim olarak emre itaat ettiklerini ve böylece Hz. İbrahim'in dostluğa yakışır bir şekilde davrandığını beyan etmektedir.³⁹ Böylece Nahcuvânî canından bir parça da olsa gerçek dostlar arasına hiçbir kimsenin girmemesi gerektiğine işaret etmektedir.

İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) de bu hususta Âriflerden birinin sözünü nakletmektedir. Ona göre insanda evlat sevgisi fitrî bir duygudur. Ancak Hz. İbrahim'in Allah ile olan dostluğu ve O'na olan sevgisi, onun kalbinden başkası ile olan sevgi bağlarını koparmasını gerektirdi. Bu nedenle Hz. İbrahim'i denemek maksadıyla en çok sevdiği şeyi, yani oğlunu boğazlaması emredildi. Esasında Hz. İbrahim'den istenen şey oğlunu boğazlaması değil; sadece tabî alışkanlığını ona terk ettirmektir. Gerçekten de Hz. İbrahim oğlunu Hak yolunda boğazlamayı göze almış ve bu uğurda bütün malını mülkünü feda etmiştir.⁴⁰ Bunun yanında o, Harirî'den Hz. İbrahim'in imtihana tâbi tutulmasıyla ilgili Ŗu sözü aktarmaktadır: “Sıkıntı üç çeŖittir: Allah'a karŖı olanlar için intikam ve ceza; doğru yolda olanlar için tezkiye ve kefarete; veli ve sadık kullar için ise bir çeŖit imtihandır.”⁴¹ Böylece İsmâil Hakkı Bursevî tabî alışkanlıkların bile Allah ile kul arasına girmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

³⁷ Fenâ, “Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimidir.” Geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, “Fenâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2009), 12: 333-335.

³⁸ Abdürrezzâk el-KâŖânî, *Te'vilât-ı KâŖânîyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988), 3: 19.

³⁹ Ni'metullah b. Mahmûd Nahcuvânî, *el-Fevâtihü'l-ilâhîyye* (Mısır: Dâru rakâbî, 1999), 1238.

⁴⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Râhu'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 7: 475.

⁴¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiku'l-Kur'an*, 3: 181; Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, 7: 476.

Sonuç

Hz. İsmâil, Tevrat ve Kur'an'da ismi geçen, kendisine büyük değer atfedilen yüce bir şahsiyettir. Aynı zamanda o, insanlığın hidayeti için Allah tarafından gönderilmiş bir elçidir. Hz. İbrahim'in oğlu, Hz. İşhak'ın kardeşi ve Hz. Muhammed'in atasıdır. Ayrıca o; teslimiyetiyle, sabrıyla, ibadetleri emretmesiyle ve güzel ahlakıyla da Kur'an'da zikredilmiştir.

Tevrat'a göre Hz. İbrahim'in Allah'a sunduğu kurbanlık Hz. İşhak'tır. Kur'an'da ise bu kurbanlığın ismi geçmemektedir. İslamî kaynaklarda konu enine boyuna tartışılmış ve genel görüşe göre bunun Hz. İbrahim'in ilk oğlu Hz. İsmâil olduğu kabul edilmiştir. Hz. İbrahim rüyasında oğlunu boğazladığını gördükten sonra bunun bir vahiy olduğunu anlamış ve gereğini yapmak için harekete geçmiştir. Ancak Allah buna müsaade etmeyerek ona hayvan bir kurbanlık göndermiştir. Bu durum aynı zamanda o güne kadar devam eden ve yaygın olan insan kurbanının ortadan kalkmasının da bir miladını oluşturmuştur.

Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî gibi işârî tefsir kaleme alan müfessirler ayetleri daha çok nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi bağlamında ele almışlardır. Bunun yanında olayın dış görünüşünden ziyade derunî boyutuna yoğunlaşmışlardır. Bu doğrultuda işârî tefsirlere bakıldığında Hz. İsmâil'in kurban edilmesinde zahiri yönün dışında bir de meselenin işârî/tasavvufî boyutunun olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle tefsirde işârî yolu benimseyen müfessirler bu hususu işârî/tasavvufî yönüyle ele almış ve söz konusu ayetleri buna göre yorumlamışlardır. Bu kimseler Hz. İsmâil'in kurban edilme hadisesini daha çok mecazî anlamda anlamışlar ve bu meseleyi tasavvufî kavramlara başvurarak açıklamaya çalışmışlardır. Mesela onlardan bazıları Hz. İbrahim'e müjdelenen oğlanı kalp olarak yorumlamışlardır. Yine bazıları bu hadiseyi imtihan-teslimiyet bağlamında ele alıp değerlendirmişlerdir. Zira gerçek dostlar arasına hiçbir kimsenin girmesi doğru değildir. Şayet bu, evlat sevgisi gibi fitrî bir özellik, tabîî bir alışkanlık olsa dahi. Bu nedenle Allah, Hz. İbrahim'de çok sevdiği oğlu Hz. İsmâil'i boğazlamasını ve bu şekilde kalbini Allah dışındaki şeylerden temizlemesini emretmiştir. Bu imtihan karşısında sabır ve teslimiyetleriyle gerek Hz. İbrahim gerekse de Hz. İsmâil imtihandan başarıyla çıkmışlar, manevi derecelere ve hakikat sırlarına erişmişlerdir. Böylece Allah'a daha da yaklaştıranlardan olmuşlardır.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman. "Kurb". *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*. 26: 432-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Ateş, Süleyman. İşârî Tefsir Okulu. Ankara: AÜİF Yayınları, 1974.
- Baklı, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr. *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiku'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Ferid. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2008.
- Buharî, Muhammed b. İsmâil. *Sabîb-i Buhârî*. 2. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûbu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, ts.
- Ferâhidî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. "grb". *Kitabü'l ayn*. Thk. Mehdi Mahzumî - İbrahim es-Semaraî. 5: 152. 8 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. "İsmâil". el-Kâmûsü'l-muhit. 1: 1016. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek*. nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990.
- Harman, Ömer Faruk. "İsmâil". Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi. 23: 76. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "Hz. İbrahim, Hz. İsmâil ve Kurban". *Hız İbrahim sempozyumu bildirileri*. ed. Ali Bakkal. 149-158. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2007.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'an'ül-azîm*. 2. Baskı. 8 Cilt. b.y.; Dâru tayyibe, 1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Kıssasü'l-enbiyâ*. Thk. Mustafa Abdulvâhid. Kahire: Matbuatü dâru't-te'lif, 1968.
- İsfehanî, Ragıb. "grb". *Müfredât*. Trc. Yusuf Türker. 1193. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Kara, Mustafa. "Fenâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*. 12: 333-335. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kâşânî, Abdürrezzâk. *Te'vilât-ı Kâşâniyye*. Çev. Ali Rıza Doksanyedi. 3 Cilt. Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Letâifü'l-işârât*. Thk. İbrahim el-Besyûnî. 3. Baskı. 3Cilt. Mısır: el-Hey'eti'l-mısırıyyeti li'l-kitâb, ts.
- Kutsal Kitap. "Eski Antlaşma". Erişim: 5 Şubat 2020. <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=4>.
- Kuzgun, Şaban. "Hâcer". *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*. 14: 431-433. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

- Kübrâ, Ebü'l-Cennâb Necmüddîn. *et-Te'vilâtu'n-necmiyye*. 1. Baskı. 6 Cilt. Thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyar*. Dımeşk: Daru'r-risaleti'l-âlemiyye, 2009.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahib-i Müslim*. 2. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nahcuvânî, Ni'metullah b. Mahmûd. *el-Fevâtiḥu'l-ilâbiyye*. Mısır: Dâru rakâbî, 1999.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsîr-i Kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-türasi'l-arabiyyi, 1420h.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia. *Hakâ'iku't-tefsîr*. Thk. Seyyid İmran. 2 Cilt. Beyrut: Dâru kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. b.y.: Müeessetü'r-risale, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târib-i Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-türâsi, 1387h.
- Tosun, Necdet. "Sır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 115. Ankara: TDV Yayınları 2009.
- Türk, İdris. "Tasavvufi Açından Kurban". *Hikmet Yurdu* 8/14 (2014), 43-58.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*. Thk. Taha Sa'd – Sa'd Muhammed Ali. Kahire: Dâru'l-haram li't-türâs, 2004.
- Ünal, Necdet. "Kur'an'ı Kerim'e Göre Hz. İbrahim'in Kurban Etmek İstedığı Oğlu Meselesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 50 (2017), 966-974.
- Wensinck, A. J. "İsmâil". *İA*. 5/2: 1110. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.